

نقدی بر تهیه فرایند طرح هادی از مرحله برنامه ریزی تا اقدام با رویکرد منظرین (نمونه موردی: روستای پای آستان در منطقه کوه دشت استان لرستان)*

ریحانه خرم‌روئی^{۱*}

پدرام صدقی کهنه شهری^۲

۱. پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

۲. پژوهشگر دکتری معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران

چکیده

طرح هادی که از آن به عنوان طرح تغییر و تحول در ساختار فیزیکی- کالبدی روستاها یاد می‌شود، بخشی از فرایند توسعه روستایی به شمار می‌رود که تهیه و اجرای آن در چارچوب نظام برنامه‌ریزی، دارای معیارها و ضوابطی است که بر کالبد روستا به‌ویژه ارزشمندی زمین اثر می‌گذارد. تعیین و تثبیت محدوده قانونی برای روستا و همچنین ضرورت ساخت‌وساز در آن سبب شده است که قیمت زمین در روستاها دچار تغییر شود و روستا به عنوان کالایی سرمایه‌ای با هدایت سازمان‌های دولتی با سیاست تمرکز محور بر امر توسعه دچار تغییر و تحولات اساسی شود. در سایه تمرکزگرایی دولت بر طرح‌های هادی و نگاه عملیاتی و خطی بر تدوین آن که منجر به یکسان‌سازی اکثر طرح‌ها شده و همچنین عدم مشارکت مردم در طرح‌های توسعه، مشکلات زیادی از مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام در طرح‌ها ایجاد شده است. روش پژوهش در این مقاله از نوع توصیفی- تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه میدانی و حاصل سفر چهار روزه به منطقه کوه دشت استان لرستان است. در تدوین این پژوهش از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. این پژوهش به دنبال این است که چرا جامعه امروزی با وجود طرح‌های هادی، شاهد عدم کیفیت محیطی در حوزه کالبد و غیرکالبد و عدم رضایتمندی در توسعه روستا است؟ طی بازدید میدانی به عمل آمده از روستای پای آستان در منطقه کوه دشت لرستان، به نظر می‌رسد عدم تحقق برنامه‌های توسعه در مرحله اقدام عمدتاً ناشی از ناتوانی در درک و شناسایی ویژگی‌های محیطی و ارزش‌های سرزمینی روستا در مرحله تدوین برنامه است. مسیر تحقق‌پذیری طرح‌های هادی مستلزم شناخت دقیق مکان و توجه به لایه‌های منظر در فرایند برنامه‌ریزی است. لازمه این امر قرارگیری مرحله‌ای در شرح خدمات تدوین اسناد برنامه‌ریزی فضایی تحت عنوان خوانش لایه‌های منظر است که ضمن آن با کمک متخصص منظر و مشارکت جامعه محلی، لایه‌های منظر کشف و پس از ارزیابی، ارزش‌های سرزمینی هویدا می‌شود. این روند منجر به تهیه یک برنامه مبتنی بر مکان (مکان‌محور) خواهد بود که امر توسعه پایدار روستا را تضمین می‌کند.

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

واژگان کلیدی

طرح هادی، مکان، منظر، توسعه پایدار، رویکرد عامل و غیرعامل

* این مقاله حاصل طرح پژوهشی «توسعه مکان‌محور؛ خوانش منظر روستایی در منطقه کوه دشت» است که زیر نظر دکتر «سید امیر منصوری» در سال ۱۴۰۲ در پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: ۰۹۱۸۶۰۹۰۱۹۲، r.khoramrouei@ut.ac.ir

This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

بیان مسئله

تغییرات تکنولوژی و در پی آن تغییر در فضاهای زندگی روستایی به دلیل گسترش فناوری اطلاعات شتاب بیشتری یافته و تمایل روزافزون به جهانی شدن به همراه حفظ ویژگی‌های محلی و بسیاری عوامل زیستی، همگی سبب می‌شوند که وجود برنامه‌های توسعه در روستاها امری انکارناپذیر تلقی شود. امروزه روستاها مکانی سنتی، ایستا و پیشامدرن که از آن محرومیت‌زدایی شود، نبوده و از سوی دیگر مکان‌هایی نوگرا که در محافل علمی و دانشگاهی از دیدگاه رماتیک و زیباشناسانه آن را حافظ فرهنگ ملی، سنت و آداب‌ورسوم برمی‌شمارند و تصویری خیالی از آن ارائه می‌کنند، نیستند.

لذا نواحی روستایی تحت تأثیر تحولات انجام شده دچار تغییرات ساختاری زیادی شده‌اند که خود گواه بر حرکت روستا به سمت توسعه محوری است. براساس تعاریف ارائه شده، توسعه روستایی عبارت است از مطلوبیت بخشیدن به زندگی روستایی در ابعاد مختلف اجتماعی، زیست محیطی و اقتصادی که با برنامه‌ریزی همه جانبه به دست می‌آید. برنامه‌ریزی‌های توسعه روستایی در ایران در سال‌های متمادی عمدتاً با هدف توانمندسازی در حوزه کارآفرینی و اشتغال‌زایی، درآمدزایی، افزایش تولید در بخش کشاورزی، دسترسی روستاییان به خدمات آموزشی، بهداشتی و گسترش زیرساخت‌ها همچون آب، برق، گاز، راه ارتباطی و... انجام شده است (تقیلو و همکاران، ۱۳۹۵، ۲). در چند دهه اخیر، اقدامات قابل توجهی در ایران در حوزه توسعه زیرساخت‌ها انجام شده که می‌توان به طرح‌های هادی روستایی اشاره کرد. طرح‌های هادی ضمن اصلاح بافت موجود و ساماندهی آن، مکان و میزان گسترش آبی و نحوه استفاده از زمین برای عملکردهای مختلف از قبیل تجاری، مسکونی، کشاورزی، تولیدی، تأسیسات و تجهیزات، نیازمندی‌های عمومی روستایی را بر حسب نیاز جامعه روستایی در قالب مصوبات طرح‌های جامع ناحیه‌ای یا طرح‌های ساماندهی فضا و سکونتگاه‌های روستایی تعیین می‌کند (زارعی، ۱۳۸۸، ۵۸). براساس ماده هفت اساسنامه بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، مصوب آذر ماه ۱۳۶۶، مجلس شورای اسلامی متولی صدور و اجرای طرح‌های هادی را بنیاد مسکن انقلاب اسلامی معرفی کرده که کلیه دستگاه‌های ذی‌ربط و مردم روستاها موظفند در هماهنگی کامل با این نهاد مشارکت کنند. با وجود اهداف و رویکردهای اصلاحی که در ساختار برنامه‌های توسعه روستایی ذکر شده است؛ فرایند برنامه‌ریزی، تهیه، اقدام و اجرای طرح‌های توسعه به‌ویژه طرح‌های هادی عموماً طولانی و دارای مشکلاتی است. به‌نظر می‌رسد این مشکلات که از سطح کلان تا خرد در لایه‌های مختلف طرح‌های توسعه ایجاد شده‌اند، متاثر از سیاست‌های دولت با تمایلات مرکزگرایانه بر امر توسعه هستند که زیرمجموعه این مسئله، سبب مشکلات ساختاری زیادی در حوزه کالبدی و غیرکالبدی در روستاهای کشور شده است.

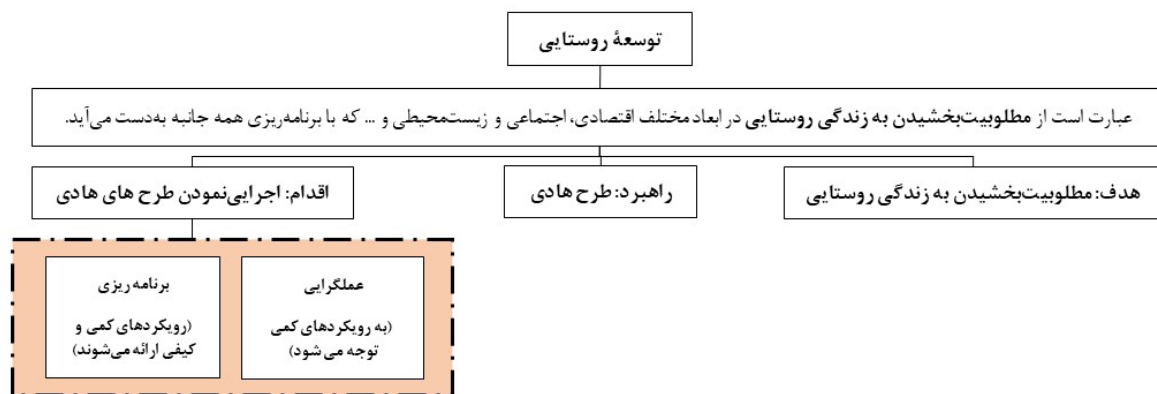
دستگاه‌های دولتی متولی طرح‌های توسعه روستایی، درجایی که باید همسو با واقعیت‌های زندگی روستاییان عمل کنند، درصدد امحای واقعیت‌های درونی زندگی روستایی بر می‌آیند و این امر در بسیاری از مواقع مقاومت‌های محلی نظیر انحلال تعاونی‌های تولید،

کشت و صنعت‌ها و عدم اجرای صحیح طرح‌های هادی را در برابر اقدامات دولت به همراه داشته است. در حقیقت به واقعیت‌های زیست روستایی در بخش برنامه‌ریزی توسعه روستایی در سال‌های گذشته در ارتباط با تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کلان ملی و جهانی که پیشران‌های ساخت روستاها هستند توجه نشده است (خسروبیگی برچلویی و جوان، ۱۳۹۴، ۳). مسئله‌ای که در طرح‌های توسعه به‌ویژه طرح‌های هادی وجود دارد این است که رویکرد طرح هادی، توسعه روستایی را به کدامین سو هدایت خواهد کرد؟ چرا با وجود طرح‌های متعدد توسعه در روستاها همچنان شاهد مشکلات عدیده‌ای در حوزه کالبدی و غیرکالبدی در روستاها هستیم؟ آیا هدف از توسعه و برابری در روستاها صرفاً در توسعه کالبدی شکل می‌گیرد یا اینکه جز عوامل فیزیکی عوامل دیگری در توسعه روستاها نقش دارند؟

این پژوهش که حاصل سفر چهار روزه به منطقه کوهدشت واقع در استان لرستان است، قصد دارد با بررسی موشکافانه در طرح‌های توسعه روستایی به‌ویژه طرح هادی روستای پای‌آستان به نقد آنها بپردازد. به‌نظر می‌رسد با توجه به اهداف طرح‌های هادی که برابری و عدالت محوری در ارائه خدمات به روستاییان است، عموم طرح‌های هادی بیشتر معطوف بر توسعه کالبدی روستاها هستند که ذیل این اقدام مشکلات عدیده‌ای در روستاها به‌ویژه روستای پای‌آستان به وجود آمده است (تصویر ۱). لذا هدف از انتخاب موضوع نقد طرح هادی روستای پای‌آستان در منطقه کوهدشت لرستان شناسایی عوامل تأثیرگذار بر طرح‌های توسعه که منجر به ناکارآمدی آنها در مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام شده‌اند، است. در این پژوهش تلاش بر این است که ضمن آسیب‌شناسی ناشی از اجرای طرح‌های هادی روستایی (وضع موجود روستای پای‌آستان)، طرح‌های هادی را به سمت مکان‌مندشدن روستاها با توجه به ویژگی‌های وجودی هر روستا سوق داد.

پیشینه پژوهش

در حوزه مفهوم توسعه پژوهش‌های متعددی و همچنین درباره تاریخ تحولات توسعه و نقد بر طرح‌های توسعه به‌ویژه طرح‌های هادی نیز مطالعات زیادی انجام شده است. این پژوهش حاصل سفر پژوهشی چهار روزه به شهرها و روستاهای منطقه کوهدشت واقع در استان لرستان است؛ لذا منابع و متونی که در مقاله به آن اشاره شده همگی در قالب و چارچوب مفهوم توسعه روستایی است. در ادامه بیشتر به مفاهیم نقد در حوزه طرح‌های هادی روستایی پرداخته شده است که به‌نظر می‌رسد عدم توجه به مفهوم مکان در نقد طرح‌های توسعه روستایی به‌ویژه طرح‌های هادی امری مغفول در منابع است. در این پژوهش تلاش شده است با واکاوی آن به رابطه بین طرح‌های توسعه و مکان‌مندی به‌عنوان یک امر فراموش شده اشاره شود. عزیزپور و حسینی حاصل (۱۳۸۶) در مقاله «مروری بر روند تحولات کالبدی روستاهای کشور (با تأکید بر طرح هادی روستایی)» معتقدند عدم هماهنگی بین دستگاه‌های ذی‌ربط، فقدان بهره‌مندی از برنامه مدون و جامع روستایی درون‌گرا و متکی بر جامعه

مسئله؟؟؟

پایان توسعه؛ پساتوسعه گرایی و بن بست های پارادایم توسعه» بر این باور است که پساتوسعه گرایی در برابر نگاه نخبه گرایی، دسترسی، ساختارگرا و از بالا به پایین در حوزه توسعه، اهمیت را به کارگزار توسعه، شرایط اجتماعی و نیازهای واقعی اقتصادی او می دهد و عملاً رویکرد مردم گرایی غیردستوری و از پایین به بالا را اولویت کار خود قرار می دهد. در این نگاه جوامع محلی توانایی اتخاذ تصمیم برای آینده جامعه را دارند. همچنین رحیمی پور شخانی نژاد و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی نقش طرح های هادی در توسعه روستایی از منظر کالبدی با تأکید بر هویت بخشی به فضا» معتقدند اثرات این طرح ها محدود به تغییراتی در بافت کالبدی بوده و در اجرای آن به عامل اقتصادی کمتر توجه شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله از نوع توصیفی-تحلیلی و جمع آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای و میدانی است. در حوزه توسعه و مفاهیم وابسته به آن و همچنین در حوزه طرح های هادی و نقدهای مرتبط با آن، اطلاعات و مفاهیم مورد نظر برای بیان ادبیات موضوع با استفاده از کتاب ها، مجلات و نشریات معتبر، سایت ها و پایان نامه های مرتبط و بررسی طرح های توسعه روستایی به ویژه طرح های هادی روستاهای منطقه کوهدشت استان لرستان جمع آوری شده و سپس با استفاده از روش های توصیفی و تحلیلی چارچوب مفهومی پژوهش تهیه و تدوین و پیشنهادها و نتیجه گیری ارائه شده است. ابزار گردآوری اطلاعات در این روش مشاهدات میدانی سفر پژوهشی به منطقه کوهدشت استان لرستان است که طرح هادی روستای پای استان به عنوان نمونه موردی نقد و بررسی شده است.

مبانی نظری

• روند توسعه طرح های هادی و مشکلات آن

اگر توسعه پایدار روستایی به معنای حرکت رو به جلو و تغییر در فرایندهای کارکردی و ساختاری در حوزه های اکولوژیکی، اقتصادی و اجتماعی با هدف حق توسعه یافتگی در جامعه و بهبود استانداردهای کیفیت زندگی دانسته شود، برنامه ریزی کالبدی بر بستر توسعه پایدار باید پنج هدف عمده را جهت پایداری کالبدی سکونتگاه های

تصویر ۱. چارچوب مسئله پژوهش. مأخذ: نگارندگان.

روستایی، برنامه ریزی فن محور و متمرکز با روش شناسی اثبات گرایی نه تنها نتوانسته تحولات اساسی (به خصوص در ابعاد اقتصادی) را در روستاهای کشور به دنبال داشته باشد بلکه زمینه برخورد تک ساحتی را فراهم ساخته است، به طوری که هنوز شاخص های توسعه در روستاهای کشور در سطح مطلوب قرار ندارند. زارعی (۱۳۸۸) در مقاله «نقدی بر فرایند تهیه طرح هادی روستایی» اصلی ترین مشکل در بحث طرح های هادی را عدم وجود نظام منسجم فکری و مفهوم استوار و پایدار از طرح در گستره معاشناسی طرح های روستایی و شهری عنوان کرده است. تقیلو و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «پیشران های توسعه در روستاهای ایران» معتقدند عواملی نظیر: مدیریت آینده نگر و توسعه گرا با بهره گیری از مشارکت همه ذی نفعان در مسیر توسعه روستایی شکل گیری پیوندهای اطلاعاتی کاربردی و سازنده بین نهادهای مختلف به منظور تشدید همکاری های بین نهادی، تمرکز و سرمایه گذاری در بخش های زیرساختی و تولیدی به ویژه کشاورزی و گردشگری با هدف ایفای نقش ملی در کنترل و کاهش تورم و بهبود توسعه شتابان زیرساخت های فناوری اطلاعات به همراه فرهنگ سازی مناسب آن در سطح روستاها به عنوان پیشران های توسعه در روستاها خواهند بود که باید در برنامه های توسعه روستایی استفاده شوند. افتخاری و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «ارزیابی فراتحلیل مقالات طرح های هادی در روستاهای ایران» معتقدند عواملی نظیر دقت به نقش مطالعات روش شناسی (ترکیبی) یکپارچه سیستمی و مشارکتی و مطالعات بین رشته ای در ارزیابی و سنجش واقع بینانه تر طرح های هادی روستایی و همچنین ارزیابی فرایندی آنها در تمامی مناطق کشور براساس توجه به تنوع زیست محیطی و جغرافیایی فضایی می تواند در توسعه روستا امری مفید و کارا باشد. خسرو بیگی برچلوبی و جوان (۱۳۹۴) در مقاله «گفتمان نوسازی و واگرایی سیاست های توسعه و بهره برداری های کشاورزی» معتقدند در گفتمان نوسازی، زندگی روستایی از پیوندهای محلی جدا می شود و به محیط سکونتگاهی ای با ویژگی های ظاهری و محسوس تقابل روستا بودگی و شهر بودگی تقلیل می یابد. در این فرایند همراهی شهری و روستایی نادیده گرفته می شود و اغلب به معانی ضد و نقیضی از تفاوت های همزیستی در جوامع روستایی می انجامد. احمدیان (۱۳۹۶) در مقاله «نقد کتاب

روستایی دنبال کند (افتخاری و همکاران، ۱۳۹۷، ۲۹). ساماندهی دسترسی به خدمات حمل و نقل و ارتباطات روستایی، بسترسازی برای نگهداری از نواحی روستایی، ارتقاء و بهسازی کیفیت مسکن، مقاوم سازی روستا و همچنین برنامه ریزی برای افزایش ضریب رویارویی با بلایا و مخاطرات طبیعی از طریق اجرای طرح های کالبدی و ایجاد بستر مناسب برای ساماندهی روابط متقابل شهر و روستا. در پی اقدامات عمرانی انجام شده در کشور به جهت توسعه کالبدی سکونتگاه های روستایی طرح هادی از جمله پیشنهادان طرح های توسعه کالبد محور معاونت عمران روستایی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی به شمار می رود. در واقع فعالیت تهیه طرح هادی به صورت گسترده یکسال قبل از شروع برنامه اول سال ۱۳۶۷ آغاز و در این سال در ۶۵ روستا تهیه شد. در تاریخ ۱۳۸۴/۰۳/۲۹ سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور به استناد ماده ۲۳ قانون برنامه بودجه رویکرد اصلاحی طرح هادی را نه فقط به عنوان نقش هایی که توسعه کالبدی و فیزیکی روستا را مدنظر دارد بلکه به عنوان سند توسعه روستا تلقی کرد و مانند طرح جامع علاوه بر در نظر گرفتن مسائل کالبدی و محیطی، مسائل اقتصادی و فرهنگی و اجتماعی روستا را نیز بررسی و با شناخت مشکلات موجود، راهکار و برنامه ای مناسب برای بهبود وضعیت سکونت در روستا ارائه کرده است. با وجود کلیه تغییرات و اصلاحاتی که در طرح های هادی پدید آمده، همچنان مشکلات بر قوت خود باقی مانده است. چرا که به واقعیت های زیست روستایی در گفتمان های برنامه ریزی روستایی در سال های اخیر در ارتباط با تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کلان ملی و جهانی که پیشران های ساخت روستاها هستند توجه نشده است و سیاست های دولتی با تمایلات مرکز گرایانه دولت مرجع پاسخگویی به مشکلات و مسائل روستاییان می شود (خسرویگی برچلوبی و جوان، ۱۳۹۴، ۳). همین امر منجر به تولید نقشه های نسبتاً یکسان طرح هادی و مرزبندی و محدود کردن روستاها با خدماتی مشابه در تمامی روستاهای کشور شده است. زمانی که کلیه مسئولیت ها از گام برنامه ریزی تا اقدام و عمل در حوزه طرح های توسعه روستایی به ویژه طرح های هادی به یک مرجع به عنوان نقش عامل سپرده می شود، برای تسهیل و اجرایی کردن امور، یگانه مرجع ناچار است با یکسان سازی قواعد در حوزه برنامه ریزی تا اقدام به تسهیل در امور خود بپردازد. لذا این امر منجر به عادی سازی و یکسان سازی کلیه طرح های هادی در کشور خواهد شد. اساساً با تصویب یکسان سازی طرح های هادی و عدم در نظر گرفتن موقعیت ها و ویژگی های مکان محوری در روستاها مشروعیت قدرت دولت و به تبع آن کاهش استقلال خودمختشی و خودمدریتی جوامع محلی بیش از پیش در طرح های توسعه رؤیت می شود. لذا محصول چنین دیدگاهی برخورد صرفاً کمی به جای توجه توأم با کیفیت، عدم هماهنگی بین دستگاه های ذی ربط و کارشناسان، عدم وجود منابع و استانداردهای معین زیرساختی و فرهنگی برای بخش روستایی (زارعی، ۱۳۸۸، ۶۵) و کالایی شدن زمین می شود.

• روستا به مثابه مکان و سیستمی پیچیده

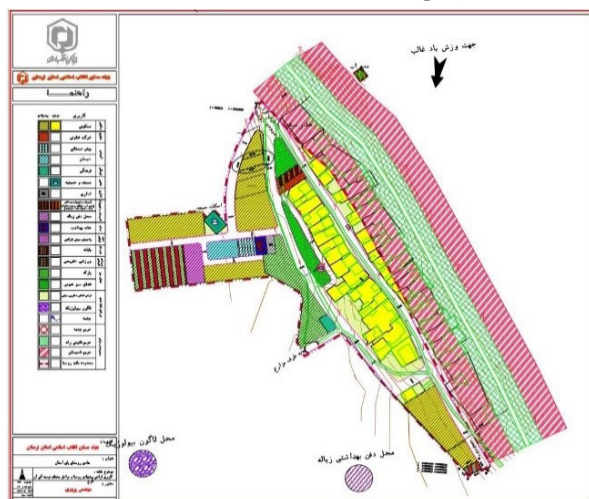
بنا بر تعریف شولتز (۱۳۵۳) از مفهوم مکان: «هستی فضاها از مکان است، نه از خود فضا». بنابراین طراحی فضا وابسته به شناخت مکان و آنچه حس مکان نامیده می شود، است. این حس عبارت است از چیزی فراتر از خصوصیات کالبدی و حسی که آن را روح مکان می گویند. لذا مکان را می توان فضای دارای معنا نامید. واقعیت یک مکان همواره پذیرای آن است که واقعیت خود را در دل یک فرایند اجتماعی جای دهد (Logan & Molotch, 1987, 47). براساس تعریف منظر که پدیده ای عینی- ذهنی، پویا، نسبی و محصل تعامل انسان با محیط و جامعه با تاریخ است (منصوری، ۱۳۸۳)، فضا از لحظه ای که قابل خوانش و تفسیر شود، تبدیل به مکان می شود. چراکه علاوه بر وجه عینی فضا، حامل تفاسیری است که همان وجه ذهنی منظر را شامل می شود. شاخص ها و فاکتورهای متعددی برای خوانش مکان روستا در فضا وجود دارد که از مهم ترین آنها می توان به هسته بودن، منظرین بودن، ساختارمند بودن، داشتن وجه تاریخی- معنایی و وجه طبیعی شاخص، مورد توجه و اجماع قرار گرفتن (شلوگی- خلوتی) و داشتن جهت و سلسله مراتب اشاره کرد؛ در تبیین مفاهیم بالا و بیان رابطه تحلیلی میان عوامل شکل دهنده مکان روستا می توان چهار عامل اصلی را در موفقیت مکان تبیین کرد (تصویر ۲): راحتی و تصویرپذیری، دسترسی و ارتباطات، کاربرد و فعالیت و اجتماعی بودن (PPS, 2001). از سوی دیگر سیستم های پیچیده، سیستم هایی متشکل از عناصر زیاد و تراکم بالای روابط هستند (وکیلی، ۱۳۹۰، ۴۶). نظریه سیستم های پیچیده به بررسی اجزاء نمی پردازد، بلکه روابط، مرز سیستم با محیط و رفتارهای جمعی در گستره سیستم را مطالعه می کند (وکیلی، ۱۳۹۰، ۱۷، ۳، Bar-Yam, 2002). به همین دلیل می تواند الگویی جایگزین برای رویکرد تقلیل گرا باشد (فرشاد، ۱۳۶۲، ۱۰-۴۱). از آنجاکه این تئوری به مفهوم مکان نزدیک است، می تواند به عنوان بخشی از مفهوم مکان در ارتباط با مبحث توسعه روستایی مورد توجه واقع شود. لذا روستا به مثابه یک سیستم از شبکه های پیچیده متشکل از عناصر پویا و روابط متعدد بین آنها شکل گرفته است. توجه به پیچیدگی روستا، از آن جهت مهم است که در سطح برنامه ریزی، سیاست گذاری و اقدام تأثیرگذار و توسعه پایدار چنین سیستم پیچیده ای که سازوکارهایی با سطح پایین تری از پیچیدگی دارد، با ریسک بالایی همراه است. روستا به عنوان یک کل واحد متشکل از زیربخش هایی نظیر بخش های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، تاریخی، طبیعی، کالبدی و... است، در عین حال که این اجزاء هر کدام ماهیت مستقلی دارند اما در کل در کنار یکدیگر کاملاً سیستماتیک عمل می کنند و روستا با اجزایش به مثابه یک فضای مکان مند قلمداد می شود. مداخله طرح های هادی که با نگاه های بخشی و جزاء انگارانه به روستا می پردازند، می تواند زمینه ساز آشفتگی در سیستم پیچیده روستا شود. با تعاریف ارائه شده، به نظر می رسد مشکل اساسی در فرایند برنامه ریزی تا اقدام در طرح های هادی روستایی در عدم شناخت درست ارزش مکان است که خود

تصویر ۲. شاخص‌های اصلی مکان‌ساز. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. روستای پای‌آستان و نحوه اجرای طرح هادی. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۲.

تصویر ۴. نقشه طرح هادی روستای پای‌آستان. مأخذ: پروری، ۱۳۸۹.

ناشی از عدم خوانش صحیح مکان‌محوری در روستا و در نظر نداشتن ارزش و قدرت مکان در آن است.

بررسی و تشریح نمونه‌موردی: روستای پای‌آستان

روستای پای‌آستان یکی از روستاهای دهستان زیرتنگ سیاب از توابع بخش کونانی شهرستان کوهدشت، واقع در استان لرستان با ارتفاع ۱۴۰۰ متر از سطح دریا، واقع شده است. موقعیت قرارگیری روستا به صورت دشتی با آب‌وهوای معتدل و خشک و شکل استقرار روستا متراکم است. در شمال روستا جاده بین‌شهری، در جنوب روستا مزارع کشاورزی و قلعه «قلانظه»، در شرق روستا روستای باغ پای‌آستان و در غرب روستا جاده بین‌شهری کوهدشت قرار دارند (پروری، ۱۳۸۹).

طرح هادی مورد مطالعه در این پژوهش مربوط به سال ۱۳۸۹ شمسی است که افق ده ساله آینده روستا را براساس اولویت‌های پنج ساله اول و دوم (جدول ۱) مطابق با نیازهای روستاییان مستقر در آن به شرح ذیل ذکر کرده است (تصاویر ۳ و ۴).

با توجه به سوابق سکونت در روستا اولین سکونت در دهه ۴۰ انجام شده است. اولین سابقه سکونت در این روستا به استقرار عشایری‌ها برمی‌گردد که طی سه مرحله، روستا توسط ساخت‌وساز توسعه یافته است. هسته اولیه روستا در مرکز بافت شکل گرفته و بعضی از بناهای موجود در این قسمت به صورت مخروبه می‌باشند. مرحله اول توسعه در غرب هسته مرکزی روستا شکل گرفته و مرحله دوم توسعه در شرق هسته و اکثر بناها در آن مرمتی است. مرحله سوم توسعه نیز در ضلع جنوبی روستا شکل گرفته است (همان، ۵۰). براساس آمار ارائه‌شده در طرح هادی روستای پای‌آستان در گذشته زمین‌های مختلف روستا در محلات مختلف ارزش مکانی و ریالی یکسانی داشته و به‌طور تقریبی انجام خدمات عمران روستایی، اصلاح و بهسازی روستا و سطح معابر، تعریض معابر، نوع ساخت‌وساز در یک منطقه، وجود کاربری خدمات خاص و همچنین تعیین حدود روستا و مرزبندی در آن باعث ایجاد ارزش افزوده در بخش‌هایی از روستا شده است (تصاویر ۵، ۶ و ۷). در روستای پای‌آستان اراضی و خانه‌هایی که بر خیابان اصلی و جاده قرار گرفته‌اند، دارای ارزش مالی بیشتری بوده و خانه‌هایی که در خیابان و کوچه‌های فرعی قرار گرفته‌اند، ارزش کمتری دارند (همان، ۴۸).

نشریه مکتب احیا، ۲(۲)، ۴۱-۳۶ / بهار ۱۴۰۳

مکتب احیا
بهار ۱۴۰۳
۳۸

اولویت پنج ساله دوم

- احداث فضای فرهنگی - ورزشی با توجه به نیاز روستا
- احداث فضای اداری دفتر شورا برای حل مشکلات روستا
- توجه به معابر درجه سوم و بن بست
- توجه به وضعیت پست و مخابرات
- توجه به کفسازی مناسب معابر

اولویت پنج ساله اول

- تعریض و ساماندهی محور اصلی روستا
- تعریض و ساماندهی گذرهای درجه ۳ و ۲ روستا
- تفکیک اراضی در مناطق توسعه جهت واگذاری احداث فضاهای اداری
- اجرای سیستم بهداشتی دفع فاضلاب روستا به‌عنوان یکی از معضلات در وضع موجود روستا
- اتصال روستا به شبکه لوله‌کشی گاز طبیعی

جدول ۱. برنامه افق ده ساله طرح هادی روستای پای‌آستان براساس نیاز روستاییان. مأخذ: پروری، ۱۳۸۹، ۲۰.

بحث

در دنیای امروز روستاها، حاصل جهان صنعتی شهری شده‌اند که به نواحی خلق سرمایه براساس بهره‌برداری صنعتی از منابع طبیعی یا به‌عنوان مکان‌های روستایی، بقایایی از فرهنگ ملی مفهوم‌سازی می‌شوند. در عصر حاضر روستاهایی اهمیت می‌یابند که توانایی خلق و بازگشت سرمایه را دارند و از لحاظ سرمایه‌گذاری، اقتصادی و سودده هستند. در این صورت روستاها به کالایی قابل مصرف تبدیل می‌شوند و با القانات تنوع‌سازی اقتصادی تحت نفوذ افراد غیر بومی قرار می‌گیرند و به منابع سرمایه‌ای خارج از روستا وابسته می‌شوند. از این رو کلیه برنامه‌ها و اسناد توسعه، امری کالبدی در نظر گرفته می‌شود چرا که نمود بیشتری در جامعه برای ذینفعان خواهد داشت. در واقع در سطح اقدام، توسعه مبتنی بر نوسازی است که مشخصه اصلی آن تأکید بر تمرکزگرایی دولت و عدم مشارکت ذینفعان روستایی و تکنولوژی در فرایند برنامه‌ریزی است. با وجود اینکه در بسیاری از برنامه‌های توسعه روستایی در ایران به مشارکت مردم تأکید شده است این مشارکت به معنای اعطای قدرت تصمیم‌گیری به روستاییان نیست بلکه بیشتر به مفهوم همکاری در اجرای برنامه‌های تعیین‌شده توسط سازمان‌ها و کارشناسان معطوف می‌شود. در این فرایند مفهوم مشارکت به امری یک جانبه و خطی تقلیل یافته که در این پژوهش از آن به‌عنوان رویکرد عامل یاد شده است. در رویکرد عامل حفظ سلطه سازمانی و کارشناسان بر محل به منظور حفظ منافع تأکید شده است که در عمل مشارکت را در توسعه محدود می‌کند و وابستگی مردم به دولت را افزایش می‌دهد؛ بنابراین شکل‌گیری مشارکت مردم در توسعه روستایی مستلزم تغییر نگاه به مفهوم توسعه است. در روستای پای‌آستان طرح هادی به‌عنوان رویکردی عامل و خطی بخش عمده‌ای از اقدامات در سطوح برنامه‌ریزی، طراحی و اقدام را بر عهده گرفته است. با اجرای چنین رویکردی روستا نه به‌عنوان یک سیستم پیچیده بلکه صرفاً تبدیل به فضایی برای زندگی روستاییان شده است که حداقل امکانات را جهت رفاه حال آنان فراهم آورده است. یکی از مهمترین اثرات اجرای طرح هادی در روستای پای‌آستان و سایر روستاهای دیگر کالایی شدن زمین و نگاه سرمایه‌محور به زمین در اثر حد و مرز ایجاد کردن طرح هادی در روستا است که این امر با مکان‌مندی روستا و مشارکت مردم و پویابودن روستا در تناقض است. تجربه نشان داده است که افزایش قیمت زمین در راستای تعیین محدوده طرح هادی هر چند به لحاظ اقتصادی برای خانوارهای کم‌درآمد تولید سرمایه محسوب می‌شود و تأثیرات مثبتی به لحاظ افزایش انگیزه ماندگاری و تداوم زندگی در روستا برای روستاییان ایجاد می‌کند، به تنهایی نمی‌تواند معرف کیفیت زندگی مطلوب در روستاها باشد. در اسناد توسعه و در بخش محدودیت اراضی طرح‌های هادی با هدف محدود کردن روستا و جلوگیری از توسعه بی‌رویه آن اقدام به مرزبندی و حدبندی برای زمین‌های روستایی کرده‌اند. در نگاه نخست انجام چنین برنامه‌ای امری مطلوب به نظر می‌آید، چرا که در برابر آشفتگی فضایی می‌توان از آن به‌عنوان یک سلاح استفاده کرد. اما باید در نظر داشت که روستا به‌عنوان یک فضای زیستی مردم‌محور دائماً با زمین و امور کشاورزی و دامپروری سروکار دارد و از سوی دیگر هر روستایی ویژگی‌های مکانی و

فرهنگی خاص خود را داشته و محدود کردن مرزهای آن بدون بررسی ویژگی‌های مکانی هر روستا منجر به آسیب بیشتر به روستا در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، زیست‌محیطی و غیره می‌شود. در این زمینه هایدگر در سخنرانی معروفش با نام «بناکردن سکنی

تصویر ۵. روستای پای‌آستان و توسعه ساخت‌وساز در حرایم زمین‌های کشاورزی. عکس: ریحانه خرم‌روئی، ۱۴۰۲.

تصویر ۶. نقشه هوایی روستای پای‌آستان در سال ۲۰۱۱ میلادی. مأخذ: google earth.

تصویر ۷. نقشه هوایی روستای پای‌آستان در سال ۲۰۲۴ میلادی و توسعه کالبدی روستا در راستای محور ورودی. مأخذ: google earth.

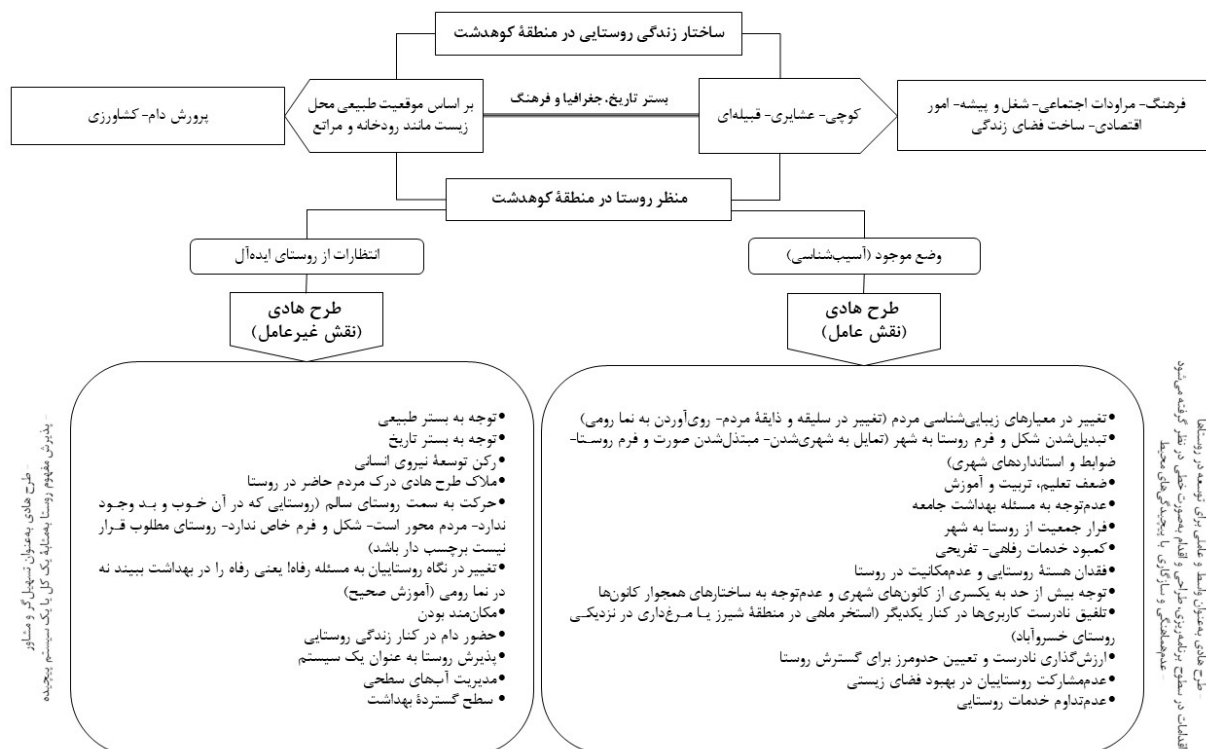
نقدی بر تهیه فرایند طرح هادی از مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام با...
ریحانه خرم‌روئی و پدram صدقی کهنه شهری

گزینی و اندیشیدن» با ظرافت تمام مفهوم «سکونت» را توضیح داده و برداشت مفهوم ساختن بنا و اقامت گزیدن در آن را به شدت محکوم کرده است. وی سکونت را فرایندی که آدمی در جریان آن مکان بودن را به خانه تبدیل کرده است و با چهار منبع اصلی تفکر یعنی خدا، خود، آسمان و زمین به برقراری هماهنگی می پردازد، تعریف کرده است (یاراحمدی، ۱۳۷۸، ۲۲۳). از نظر هایدگر، سکونت بشری در این دوران به ساختن تنزل پیدا کرده است. بخشی از این رخداد بدین سبب است که ما جهان را بیش از حد دستکاری کرده ایم و در آن مداخله می کنیم. با این توصیف به نظر می رسد، رویکرد طرح هادی، طرح های توسعه روستایی را به سمت خطی شدن و عاملیت سوق داده است. با توجه به بررسی و تحلیل طرح هادی روستای پای آستان می توان گفت فرایند برنامه ریزی و تدوین تا اقدام طرح هادی در آن از آنجا دچار اعوجاج می شود که طرح ارائه شده مکان محور نبوده و ارزش های ادراکی فضا (تاریخی، معنایی، هویتی، طبیعی و...) را نادیده گرفته است. از سوی دیگر از آنجا که رکن اصلی مکان محور بودن مشارکت مخاطب در آن است؛ رابطه مکانمند بودن روستا با مخاطب امری پیچیده و در هم تنیده است. با توجه به بازدید میدانی انجام شده؛ به نظر می رسد نگاه برنامه ریز در طرح هادی روستای پای آستان به مکان، نگاهی اوپرتیو و کالبدی صرف بوده و به هدف های کوتاه مدت در فرایند برنامه ریزی توجه شده که نتیجه آن در تعریف کاربری اراضی، تعریف مرز مالکیت، دادن کاربری به اراضی، نمود یافته است. شدت توجه به کالبد و اعمال سلیقه شخصی آن چنان در اولویت برنامه ریزان طرح هادی روستایی قرار گرفته است که در روستای پای آستان

ضمن نادیده گرفتن بخش (شناخت) که پیش نیاز شناسایی مکان و ارزش های زمینه در فرایند تدوین سند است؛ صرفاً به تهیه نقشه نهایی اکتفا کرده و ویژگی های طبیعی بستر، ظرفیت های میراثی و... که به عنوان عناصر محدود کننده در فرایند برنامه ریزی شناخته می شوند را نادیده گرفته اند. لذا این نوع نگاه به فضا مبتنی بر امر واقع است و نه ادراک مردم از امر واقع. در نتیجه جایگاه و نقش عناصر مختلف طبیعی و مصنوع در روستا به هنگام برنامه ریزی دچار شکست شده و ارزش های مکانی آن ها نادیده گرفته شده است و مهم ترین هدف برنامه روستا منحصر به تعیین محدوده می ماند. برنامه ریزان می بایست با اتخاذ رویکرد منظر و توجه به منظر به عنوان امر واقع، به دنبال خوانش لایه های منظر روستا و کشف وجه تفسیری فضا از نگاه مردم باشند، یعنی دریابند که مردم آن مکان را چگونه خوانش و ثبت می کنند و همان را مبنای تدوین سند قرار دهند، در نهایت آن چه که تولید می شود همان منظر روستا خواهد بود. لذا طرح هادی باید رویکردی غیرعاملیتی داشته باشد و به عنوان مشاور در کنار ذی نفعان قرار گیرد تا اطمینان حاصل شود که منابع، سرمایه و آموزش ها به صورت پایدار در دسترس روستاییان قرار می گیرد. در این صورت روستا می تواند در فرایندی مکان محور و مشارکتی در حوزه توسعه گام بردارد (تصویر ۸).

نتیجه گیری

بر اساس مشاهدات میدانی، مصاحبه های شفاهی و بررسی اسناد بالادست از روستای پای آستان به نظر می رسد در پاسخ به سؤال پژوهش بتوان گفت که عدم توجه به وجه کیفی در

تصویر ۸. آسیب شناسی و ارائه شاخص های مکان مندی در طرح هادی روستای پای آستان در منطقه کوهدست استان لرستان. مأخذ: نگارندگان.

فهرست منابع

- احمدیان، قدرت. (۱۳۹۶). نقد کتاب پایان توسعه؛ پسا توسعه‌گرایی و بن‌بست‌های پارادایم توسعه. متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۵۱ (۸)، ۲۵-۴۷.
url: https://criticalstudy.ihs.ac.ir/article_2898.html
- افتخاری، عبدالرضا رکن‌الدین؛ خلیفه، ابراهیم؛ پورطاهری، مهدی و رحمانی فضلی، عبدالرضا. (۱۳۹۷). ارزیابی فراتحلیل مقالات طرح‌های هادی روستایی در ایران. پژوهش‌های روستائی، ۹ (۱)، ۴۱-۲۶. doi: 10.22059/jrur.2018.138811.823
- پروری، مراد. (۱۳۸۹). طرح هادی روستای پای‌آستان. بنیاد مسکن انقلاب اسلامی استان لرستان.
- تقی‌لو، علی‌اکبر؛ سلطانی، ناصر و آفتاب، احمد. (۱۳۹۵). پیشران‌های توسعه روستاهای ایران. برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۲۰ (۴)، ۱-۲۸. url: <http://hsmmp.modares.ac.ir/article-21-5316-fa.html>
- خسروبیگی برجلویی، رضا و جوان، جعفر. (۱۳۹۴). گفت‌وگوهای نوسازی و واگرایی سیاست‌های توسعه و بهره‌برداری‌های کشاورزی. پژوهش‌های روستائی، ۶ (۱)، ۲۶-۱.
- رحیمی‌پور شخانی‌نژاد، محمدعلی؛ محمودی‌چناری، حبیب؛ امامی، سیده فاطمه و نصیری جان‌آقا، فرزانه. (۱۴۰۰). بررسی نقش طرح‌های هادی در توسعه روستایی از منظر کالبدی با تأکید بر هویت‌بخشی به فضا (مطالعه موردی: شهرستان رشت، استان گیلان). پژوهش و فناوری محیط زیست، ۶ (۹)، ۱-۱۲. url: <https://journal.eri.acecr.ir/ar/Article/24262/FullText>
- زارعی، یاسر. (۱۳۸۸). نقدی بر فرایند تهیه طرح هادی روستایی. مسکن و محیط روستا، ۲۸ (۱۲۷)، ۵۶-۶۵. url: <http://jhre.ir/article-1-61-fa.html>
- شولتز، کریستیان نوربرگ. (۱۳۵۳). هستی، فضا و معماری (ترجمه حافظی، محمد حسن). انتشارات کتاب‌فروشی تهران.
- عزیزپور، فرهاد و حسینی حاصل، صدیقه. (۱۳۸۷). مروری بر روند تحولات کالبدی روستاهای کشور با تأکید بر طرح هادی روستایی. مسکن و محیط روستا، ۲۷ (۱۲۳)، ۴۲-۵۵. url: <http://jhre.ir/article-1-97-fa.html>
- فرشاد، مهدی. (۱۳۶۲). نگرش سیستمی. امیرکبیر.
- منصوری، سید امیر. (۱۳۸۳). درآمدی بر شناخت معماری منظر. باغ نظر، ۱ (۲)، ۶۹-۷۸.
- وکیلی، شروین. (۱۳۹۰). نظریه سیستم‌های پیچیده. شورآفرین.
- یاراحمدی، محمدامیر. (۱۳۷۸). به سوی شهرسازی انسان‌گرا. انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
- Bar-Yam, Y. (2002). *General Features of Complex Systems*. In Encyclopedia of Life Support Systems. Oxford.
- Logan, J. & Molotch, H. (1987). *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press.
- PPS: Project for public spaces. (2001). *How to turn a place around: A Handbook for Creating Successful Public Spaces*.
- فرایند برنامه‌ریزی، نظیر عدم‌توجه به ویژگی‌های محیطی روستا، عدم‌شناخت ابعاد اقتصادی و معیشتی روستاییان، تأکید بر یکسان و مشابه‌سازی فضایی بدون توجه به تنوعات آشکار طبیعی، کم‌توجهی به مولفه‌هایی معنایی (حفظ ارزش‌های نمادین روستا، سرزندگی اجتماعی، احساس هویت و تعلق) و مشارکت و نقش مردم نتیجه مستدل مبنی بر عدم‌شناخت زمینه و مکان و نقش آن در فرایند برنامه‌ریزی است. از این رو مهم‌ترین و اصلی‌ترین رکن عدم‌تحقق طرح توسعه (طرح هادی) در روستای پای‌آستان از سطح برنامه تا اقدام را می‌بایست در روند تدوین طرح هادی جست‌وجو کرد. جایی که عدم‌شناخت درست مکان و ظرفیت‌های سرزمینی منجر به تدوین برنامه‌هایی می‌شود که با واقعیت‌های محیطی قرابت چندانی ندارد؛ در روستای پای‌آستان بی‌توجهی به هسته اولیه شکل‌گیری آن، توسعه روستا در راستای معبر ورودی و همچنین بی‌توجهی به ظرفیت‌های تاریخی-فرهنگی آن نظیر قلعه تاریخی «قلانظه» که برای روستاییان عنصری نمادین محسوب می‌شود و از سوی دیگر تقسیم‌بندی زمین‌های کشاورزی و تبدیل آنها به زمین‌های با کاربری مسکونی جهت بالابردن ارزش زمین و تشویق روستاییان به ماندگاری و عدم مهاجرت آنها به شهر، زمینه‌ای کاذب برای رشد و توسعه روستا ایجاد کرده است. همچنین با از بین بردن بافت و بستر طبیعی، مکانیت روستا را به پایین‌ترین درجه تقلیل داده است. برای جلوگیری از این دست اقدامات شاید لازم باشد با تمرکززدایی از سازمان‌های دولتی و ارگان‌های وابسته در بخش برنامه‌ریزی و تدوین طرح‌های توسعه به مشارکت و توانمندسازی توسعه‌ی مردمی حرکت کرد و نگاهی غیر عاملیتی به مقوله طرح‌های توسعه به‌ویژه طرح هادی داشت. با چنین نگاهی طرح هادی به‌عنوان تسهیل‌گر و مشاور در کنار مردم به رشد و توسعه روستا با هدف مکانمند کردن گامی نوین برخواید داشت. لذا یکی از معقول‌ترین راهکارها برای خروج از این بن‌بست شاید، تغییر در شرح خدمات و فرایند تدوین طرح هادی باشد. لازمه این امر نیز قرارگیری مرحله‌ای تحت عنوان خوانش منظر روستا است که ضمن توجه به شاخص‌های مکان ساز که با کمک متخصص منظر و مشارکت جامعه محلی لایه‌های منظر کشف و ارزش‌های سرزمینی هویدا می‌گردد، این روند منجر به تهیه یک برنامه مبتنی بر مکان (مکان‌مند) خواهد بود که امر توسعه پایدار روستا را تضمین می‌نماید.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the authors with publication rights granted to Revitalization School journal. This is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

خرم‌روئی، ریحانه و صدقی کهنه شهری، پدram. (۱۴۰۳). نقدی بر تهیه فرایند طرح هادی از مرحله برنامه‌ریزی تا اقدام با رویکرد منظرین (نمونه‌موردی: روستای پای‌آستان در منطقه کوه‌دشت استان لرستان). مکتب‌احیاء، ۲ (۲)، ۳۴-۴۱.

DOI: <https://doi.org/10.22034/2.2.34>

URL: <http://jors-sj.com/article-1-34-fa.html>